

Jiří Mertl: *Přerozdělování welfare: nástroje pomoci, nebo kontroly?*

Doplněk, Brno 2017, 244 s.

Kniha Jiřího Mertla je vítaným příspěvkem k domácí literatuře o soudobém českém sociálním státu. Její hlavní přínos vidím v tom, že zasazuje reformy v České republice do kontextu transformací sociálního státu v západní Evropě, které probíhaly od osmdesátých let 20. století. Kniha upozorňuje na specifickou ideologickou podmíněnost těchto reforem a ukazuje, jakým způsobem klíčové myšlenky reforem odrážejí a dále podporují neoliberální přístup k řízení společnosti. Oceňuji kritický přístup autora, který – v souladu s podobně naladěnými výzkumníky a odborníky v západní Evropě, Kanadě a USA – popisuje skryté významy a možné negativní důsledky reforem, a to zejména s využitím konceptů *welfare surveillance* a *data-veillance*.

Autor si v knize klade za cíl prozkoumat využívání represivních praktik, které jsou součástí institucionálního nastavení neoliberálně orientovaného sociálního systému a které se v západní literatuře označují pojmem *welfare surveillance*. Cíle dosahuje dvěma komplementárními postupy. Nejprve se zabývá teoretickou analýzou konceptu *welfare surveillance*. Celkem jsou této části věnovány čtyři kapitoly. Autor začíná rozbohem vybraných přístupů k sociální spravedlnosti (libertarianismus, liberalismus, koncepty uznání a poskytnutí základních dispozic) a pokračuje stručným přehledem vývoje západních sociálních systémů. Pro představení konceptu *welfare surveillance* je nejpodstatnější neoliberální

přístup k sociální spravedlnosti, k němuž se celý koncept kriticky upíná. Zde bych uvítala důkladnější rozbor celého přístupu, včetně ucelenějšího popisu tzv. *new public managementu* (NMP), na který se autor v dalších částech knihy opakovaně odkazuje.

Struktura knihy sleduje v zásadě tradiční řazení, kdy jsou nejprve představeny použité koncepty a teorie, poté metodologie a dále teoretická a empirická analýza. Z mého pohledu je zde však několik slabín. Za prvé, rozdělení teoretického rámce na přehled analytických a explanačních teorií je podle mého názoru spíše umělé. Přístupy, které byly východisky pro analýzu dat, mohly být představeny v metodologické části, zatímco hlavní teoretická východiska by si zasloužila rozpracovat do ucelenějšího teoretického rámce. Za druhé, kapitola věnovaná metodologii se váže téměř celá na empirický výzkum, proto by bylo lépe ji zařadit tak, aby bezprostředně uvozovala výsledky empirického výzkumu. Za třetí, přehlednosti knihy by velmi prospělo číslování kapitol a jasnější členění. V knize bych také ocenila pár slov o autorovi a okolnostech vzniku díla.

Welfare surveillance (což bychom česky mohli přeložit jako dohled sociálního státu, avšak ve shodě s autorem ponechávám v anglické verzi) se podle autora stal předmětem systematické analýzy a výzkumu v posledních asi dvaceti letech. Určitá míra sledování a kontroly není v sociálních systémech západních zemí nová. Tradičně však byly sledování a kontrola žadatelů a příjemců sociální pomoci nahlíženy jako způsob zefektivnění sociálního systému. Omezené technologické možnosti a jiné priority v rámci sociálního státu nevytvářely podmínky pro výrazný rozvoj praktik,

kteří dnes s konceptem *welfare surveillance* zahraniční literatura spojuje.

K tomu došlo až v souvislosti s rozvojem technologií a nástupem neoliberálního způsobu řízení na konci 20. století, kdy můžeme začít hovořit o *welfare surveillance* jako „specifické formě sledování a kontroly lidí, kteří jsou ve špatné životní situaci a žádají o pomoc, za účelem jejich disciplinarizace“ (Monahan cit. na s. 104). Dohled sociálního státu spočívá ve „využívání neliberálních praktik k získávání dat o žadatelích/lkách a recipientech/tkách sociální pomoci a k jejich disciplinarizaci, normalizaci a symbolické stigmatizaci, marginalizaci a kriminalizaci...“, přičemž k legitimizaci a ke zvýšení efektivity takového systému jsou využívány moderní technologie a techniky (s. 105).

Reformy sociálního systému v tomto duchu probíhaly v USA, Kanadě, Velké Británii, Austrálii, Německu, Francii, ale i v severských státech Evropy. Jedním z jejich ústředních prvků je apriorní nedůvěra k žadatelům o sociální pomoc, kteří jsou rámcováni jako sociální devianti a (potenciálně) kriminalizováni. Rozšíření a intenzifikace *welfare surveillance* umožnily moderní technologie, které autor zahrnuje pod pojem *dataveillance*. Jde o soubor praktik, které propojují institucionální počítačové databáze i lokální či parciální záznamy a tím umožňují koncentraci a zesílení neliberálních praktik, jež zdánlivě paradoxně patří k podstatě neoliberálních režimů (s. 120).

V České republice podle autora dochází k přechodu k *welfare surveillance* až po roce 2005, kdy nastoupily k moci vládní koalice s neoliberálními hodnotami. Právě na období reforem pravicových vlád z tohoto období se kniha zaměřuje.

Předkládaná monografie pracuje téměř pouze se zahraniční literaturou. Sociálním státem, jeho reformami a dopady se však dlouhodobě zabývají i čeští sociologové. Tradice sociální politiky jako oboru je v domácí sociologii relativně dlouhá a plodná, navíc se rozvíjela po roce 1989 v celkem intenzivním kontaktu se zahraniční vědou (srov. Z. R. Nešpor a kol.: *Dějiny české sociologie*. Praha 2014, s. 580–588). Projektů a publikací je zde celá řada, například spojených s Fakultou sociálních věd UK, Masarykovou univerzitou v Brně, Sociologickým ústavem nebo s časopisem *Fórum sociální politiky*, vydávaným Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí. Současná monografie zůstává stát poněkud mimo kontext sociální politiky, který by byl pro její cíle, argumentaci i závěry relevantní.

Důvodem je pravděpodobně to, že autor ke své studii přistupuje z jiného úhlu – není to pro něj primárně téma sociální politiky, ale primárně téma uplatňování moci, sledování a dohledu. To je však zřejmě spíše z článku autora na stejné téma (*Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 52, 2016, 2, s. 179–208) než ze samotné knihy, kde to v rozsahu uváděných koncepcí a teorií zaniká.

Knihy je také poněkud mimo kontext domácí sociologie při popisu použité metodologie, kde se drží pouze zahraničních autorů. Přitom v česky publikované literatuře již najdeme řadu výborných příspěvků ke kvalitativní analýze dat či analýze diskurzu například v *Sociologickém časopisu* nebo v *Biografu*. Oceňuji, že autor vychází ze zahraničních zdrojů, avšak vzhledem k tomu, že kniha míří k českému čtenáři a do česky hovořící a píšící akademické obce, považují za slabinu, že

autor nezařazuje svůj postup do kontextu pojmů a přístupů na domácí scéně. Jako socioložka také považují za zvláštní, že se detailní popis metody kódování v knize obejde bez jediné reference k zakotvené teorii (*grounded theory*), která byla poprvé publikována v šedesátých letech a od té doby se stala pravděpodobně nejrozšířenějším přístupem ke kvalitativní analýze (např. Kathy Charmaz: *Constructing Grounded Theory*. London 2006). Pojmy in vivo kód, axiální, selektivní (teoretické) či otevřené kódování, z nichž některé autor v knize uvádí a používá, pochází právě ze zakotvené teorie a do češtiny se dostaly již před téměř 20 lety překladem učebnice Anselma Strausse a Juliet Corbinové (česky 1999).

Vlastní empirický výzkum se zaměřuje na zavádění opatření, která lze zahrnout do konceptu *welfare surveillance*, v České republice v rámci reformy v letech 2006–09 a 2010–13. Této části je věnována jedna obsáhlá kapitola knihy. Výzkum se zaměřil jednak na rovinu diskurzu uvedených reform a jednak na rovinu zkušeností zúčastněných aktérů – příjemců péče a sociálních pracovníků – se změnami sociálního systému. Propojení analýzy politicko-mediálního diskurzu s interpretací vnímání a zkušeností zúčastněných aktérů je samo o sobě přínosné a zaslouží ocenění, protože díky tomu získáváme komplexnější pohled na změny a jejich význam. Jedna věc mi zde však chybí, a to doplnění roviny diskurzu a roviny zkušeností o rovinu faktů a událostí.

Autor se při prezentování výsledků analýzy diskurzu a osobních zkušeností participantů tu a tam nevyhne odkazu na faktické změny, které se v rámci reformy buď odehrály, nebo byly explicitně zamýšleny:

vyplácení potravinových poukázek nebo S-karta, centralizace soustavy úřadů práce, změny v posuzování žadatele se zdravotním postižením, snižování výdajů na sociální pomoc atd. Tyto podstatné údaje nejsou primárně ani diskurzem (byť v něm mohou nést symbolické významy) ani individuální zkušeností (byť se v ní mohou odrážet), a přitom jsou pro argumentaci knihy podle mého názoru zásadní. Je škoda, že kniha neobsahuje jednu kapitolu, kde by tyto změny byly systematicky popsány a případně i doloženy daty o snižování výdajů, počtu žadatelů apod. Pomohlo by to nejen celkové argumentaci knihy, ale také analytickému odlišení roviny diskurzu, roviny zkušeností a roviny faktů. I když se v (sociálně konstruované) realitě tyto roviny prolínají, z hlediska analýzy je užitečné je udržovat odlišené a propojovat jen reflektovaně, což se v knize ne vždy daří.

Hlavně ve shrnutí knihy se prolíná diskurz, subjektivní zkušenosti jednotlivců a fakta, přičemž ale třetí rovina v knize téměř chybí; objevuje se sporadicky a dodatečně (například údaje ČSÚ, které jsou ale až v závěrečném shrnutí). Autor zde také opakovaně píše o důsledcích reformy, přestože zvolený výzkumný design důsledky přesně vzato zkoumat nedovoľoval.

Z hlediska metodologie výzkumu jsem byla překvapená tím, že autor neodlišuje rozhovory s příjemci sociální pomoci od rozhovorů se sociálními pracovníky. Nevíme, kolik z celkem 18 rozhovorů proběhlo se sociálními pracovníky a kolik s klienty. Ani při interpretaci autor nezachází se skupinami odděleně, přitom mají ve vztahu k systému zcela odlišnou pozici – jedni jsou jeho součástí a provádí jej, druzí

jsou objekty systému, žadateli a příjemci pomoci. Drobnost, která mě také poněkud zaskočila, je to, že autor neuvádí, s kolika přesně informátory vedl „rozhovor“ přes e-mail. Na jednu stranu zcela chápu, že okolnosti to někdy vyžadují, a jsem daleka toho taková data zavrhat, ale na druhou stranu je zřejmé, že rozhovor tváří v tvář má obvykle větší hloubku, než e-mailová komunikace. Také schopnosti písemného vyjadřování mohou být u některých účastníků horší.

Výběr účastníků pro rozhovory se řídil požadavkem variability, což je legitimní strategie. Víme, že polovinu vzorku tvořily ženy, že šlo o obyvatele větších měst a že pocházeli z různých částí ČR. Hlediska pro účelové vzorkování při relativně malém vzorku by však možná mohla být víc promyšlená, což by se vyplatilo při analýze rozhovorů. Nabízí se například kritérium zdravotního postižení, a to vzhledem k tomu, že právě této skupiny se reformy velmi citelně dotkly. Z hlediska zkušenosti se systémem a schopnosti reflektovat jeho změny se nabízí jako další kritérium délka zkušenosti se systémem. Mohlo by být účelné uvažovat také o míře strukturální nezaměstnanosti v regionech, ze kterých informátoři pocházeli, atd. Přestože taková kritéria mohla významně ovlivňovat zkušenost informátorů se systémem, ani jedno z nich se neuplatnilo při výběru informátorů ani při interpretaci dat. To celkově snižuje výpovědní hodnotu výsledné analýzy. Na druhou stranu je třeba provedenou analýzu vnímat jako jednu ze dvou metod výzkumu, které se v knize kombinují, a její přínos vnímat spíše v kombinaci s analýzou diskurzu.

Kniha je velmi dobrým seznámením s konceptem *welfare surveillance*

a zajímavou sondou do způsobů, jak se jeho ideje a praktiky projeví při reformách sociálního systému v naší zemi po roce 2005. Zároveň je to kniha napsaná do určité míry pro spřízněné čtenáře, ochotné přistoupit na kritickou pozici autora. V knize se zvolený kritický přístup na začátku zdůvodňuje, ale dále se již bere za východisko, které netřeba obhajovat a které se promítá do způsobu formulace problému, analýzy i psaní a zacházení s některými pojmy. Angažovaný způsob psaní je zde spojený s určitou jednostranností a apriorním kritickým přístupem, takže si čtenář musí připomínat, že zvolený žánr je záměrem autora a že má své oprávněné místo v pluralitní sociální vědě.

Mertlova kniha mezi jiným ukazuje, jak se v reformním diskurzu v ČR spojoval pojem zvýšení efektivity jako zdánlivě neutrální kategorie s představou elektronizace, spravedlnosti definované jako zásluhovost (oproti nároku), s obavou z podvodů a zneužívání a s ideálem větší osobní zodpovědnosti a aktivizace. Takové rámcování odpovídá idejím neoliberální governmentality, jak je autor představil na s. 94–103. Paradoxní spojení osobní zodpovědnosti na straně jedné a nedůvěry a kontroly na straně druhé v jednom ideovém řetězci skutečně představuje specifický mix neoliberálního přístupu k řízení společnosti a státu. Bylo by zajímavé a podnětné domýšlet jeho důsledky.

Reformy sociálního státu v České republice se vždy děly v kontextu transnacionálních diskurzů. Jedním z podnětů pro silící debaty o podobě sociálního státu v Evropě v devadesátých letech byl pád státního socialismu (a v jiné rovině následné sjednocení Německa). Ve většině zemí Evropy tehdy dochází k rekonstrukci sociálního státu

vedené neoliberálním reformním diskurzem. Mezi reformními diskurzů v zemích střední a východní Evropy a jinde v Evropě probíhaly oběma směry vzájemné vlivy. Philip Ther proto hovoří o „spolupřetransformaci“ (*Nový pořádek na starém kontinentě*. Praha 2016, s. 35). To, že u nás byly neoliberálně orientované změny sociálního systému uskutečňovány ještě v době, kdy po globální krizi let 2008–09 na západě

sílí kritika neoliberalismu, dokládá hlubokou zakořeněnost základních východisek neoliberalismu v současné společnosti, v politickém a částečně i sociálněvědném uvažování. I proto je užitečné na ideovou podmíněnost sociálního systému stále upozorňovat. A kniha Jiřího Mertla tuto roli jistě plní.

Tereza Pospíšilová